

Naslov originala:

Verbrechen Erinnern ed.by Volkhard Knigge and Norbert Frei

ISBN 978 3406 48204 5

© Verlag C.H. Beck oHG, Munchen 2002

Autorska prava prevoda:

S. Fischer Foundation po nalogu TRADUKIJA

Ova knjiga je izdata uz podršku TRADUKIJA, Književne mreže Austrijskog ministarstva za evropske i međunarodne poslove, Nemačke kancelarije za spoljne poslove, Švajcarskog umetničkog saveta Pro Helvetia, Kultur Kontakta iz Austrije, Gete Instituta, Slovenačke književne Agencije JAK i Fondacije S. Fišer.

Izdavači:

Platoneum d.o.o.

Savez jevrejskih opština Srbije

Za izdavače:

Sofija Vujičić, direktor

Aleksandar Nećak, predsednik

Urednik:

Dušan Vujičić

Folkhard Knige – Norbert Fraj
(priređivači)

PODSEĆANJE NA ZLOČINE

Rasprava o genocidu i ubistvu naroda

Preveli sa nemačkog jezika
Andrej i Ivan Ivanji

Platoneum – Savez jevrejskih opština Srbije
Novi Sad – Beograd
2011.

Grafički dizajn i tehničko uređenje:

Lazo Satmari

D PUNKT , Novi Sad

Lektura i korektura:

Mirjana Ivanji

Štampa:

Budućnost, Novi Sad

Tiraž:

2.000

ISBN: 978-86-85869-49-5

CIP:

Sadržaj

Predgovor	VIII
Predgovor vanrednom izdanju	XIII
Predgovor srpskom izdanju	XIV
Moć sećanja i nemoć reči, <i>Ivan Ivanji</i>	1
Oblici i tradicija negativnog pamćenja, <i>Rajhart Koselek</i>	32
I	
Sećanje na zločin.	
Uspomene veka nasilja	
Genocid nad Jermenima u Otomanskoj imperiji, <i>Mihran Dabag</i>	43
Podeljeno sećanje Južne Afrike, <i>Helen Mekdonald</i>	64
Alžirski rat u pamćenju Francuske, <i>Benjanim Stora</i>	81
Kolonijalna prošlost i postokolonijalni moral u Holandiji, <i>Remko Raben</i>	95
Moć i teror u Sovjetskom Savezu, <i>Sergej Sluč</i>	114
Japan i drugi svetski rat, <i>Takeo Sato</i>	126
Obmana i samoobmana u bivšoj Jugoslaviji, <i>Andrej Ivanji</i>	133
II	
Nacionalsocijalizam i Drugi svetski rat.	
Izveštaji uz istoriju pamćenja.	
Dve Nemačke, <i>Edgar Volfrum</i>	150

Austrija, <i>Bertran Perc</i>	169
Francuska, <i>Piter Lagru</i>	181
Poljska, <i>Edmund Dmitrov</i>	192
Izrael, <i>Natan Snajder</i>	200
SAD, <i>Gili Ne'eman Arad</i>	212

III

Nacionalsocijalizam i Drugi svetski rat.

Izveštaji o savremenom pamćenju

Nemačka, <i>Franciska Augštajn</i>	232
Austrija, <i>Karl Štulpfarer</i>	244
Francuska, <i>Anri Ruso</i>	266
Poljska, <i>Adam Krceminski</i>	274
Izrael, <i>Džejms E. Jang</i>	283
SAD, <i>Piter Novik</i>	298

IV

Tendencije kulture pamćenja.

Sondaže

Sećanje i restitucija, <i>Dan Diner</i>	306
“Kultura pamćenja” i pisanje istorije, <i>Hajnc. D. Kitštajner</i>	312

„Odsjaj” Buhenvalda, <i>Čarls S. Majer</i>	332
Holokaust u nemačkom porodičnom sećanju, <i>Harald Velcer</i>	346
Umetnost sećanja, <i>Rudolf Herc</i>	362

V

Budućnost sećanja.

Istorijska nauka, memorijalni centri, mediji

Istorijska nauka, <i>Norbert Fraj</i>	371
Memorijalni centri i muzeji, <i>Folkhard Knige</i>	381
Arhitektura i likovna umetnost, <i>Detlef Hofman</i>	392
Film, televizija i novi mediji, <i>Gertrud Koh</i>	414

Umesto pogovora: Oproštaj od pamćenja.

Primedbe uz neophodnu promenu memorijalne kulture u Nemačkoj <i>Folkhard Knige</i>	424
---	-----

Dodatak

Autorke i autori	440
------------------------	-----

Predgovor

Dvadeseti vek nam se u retrospektivi ne prikazuje samo kao stoleće vođenja ratova bez granica, ubitačnih političkih konflikata i konflikata na osnovu pogleda na svet, masovnih pljački, prote-rivanja i genocida u dotle nepoznatim razmerama. Vek se – i to upravo u svojoj drugoj polovini – takođe odlikuje i pokušajima da se takvi zločini javno podvrgnu optužbama, da se trajno podseti na njih i da se ubuduće onemoguće. Istorijski pre svega je novost prototipsko podsećanje na nacionalsocijalističke zločine. Od kraja osamdesetih i početka devedestih ono je osvojilo široki prostor i to ne samo u Nemačkoj. Kvanitet te tematizacije svakako samo malo govori o njenom kvalitetu, a potpuno je otvoreno kako će se ta samokritička rasprava o prošlosti razvijati u budućnosti, kako će delovati.

Sigurno je samo dvoje: prvo, novi oblici javnog sećanja – na primer u vidu spomenika, memorijalnih centara, muzeja holoka-usta ili odskora uvedenih dana pomena – sve više postaju norma-tivni sastavni deo politike mnogih država, i, drugo, od izvornih nosilaca sećanja, pre svega onih koji su ostali živi u nacionalsocija-lističkim koncentracionim logorima i logorima smrti, u dogledno vreme nijedan više neće biti živ. Bum sećanja proteklih decenija istovremeno lako može da zavara da uveliko nedostaje ne samo moralna, nego i kontinuirana, u praksi informativna, kurikular-na, istorijski-pedagoška, u pogledu medija teoretska, muzeološka i estetska debata. Visokofrekventno političko prizivanje sećanja ili uzburkane diskusije povezane samo sa određenim, datim trenut-kom, stoje baš u suprotnosti sa mogućnostima da se takva pitanja tretiraju brižljivo, racionalno i interdisciplinarno i da se pokuša sa nalaženjem odgovora prevazilaženjem granica institucija. To ne leži pre svega u tome što političko-emblematična funkcija memo-rijalnih centara, spomenika itd. sasvim jasno stoji u prvom planu za široke delove politike i javnosti, niti u stvarnim, svakodnevnim problemima njenog prenošenja i rasprave o njenoj funkciji; ne leži ni u tome što su – mereno prosečnim standardima muzeja – do-nekle profesionalno opremljeni i za svoju delatnost osposobljeni memorijalni centri, na primer u Saveznoj Republici Nemačkoj, uopšte nastali tek posle 1990. godine preuzimanjem i ponovnim koncepturiranjem velikih nacionalnih i memorijalnih centara Ne-mačke Demokratske Republike; ne leži, najzad, čak ni u tome što nije naročito velik broj eksperata sa praktičnim iskustvom – čak

i u međunarodnom pogledu. Baš naprotiv, to nedovoljno tematiziranje je posledica pogrešnog samozadovoljstva onih koji rade na sećanju. Tako se, na primer, predlog razgovora eksperata sa drugim muzejima ponekad ishitreno shvata, odnosno, pogrešno shvata, kao tobožnja izdaja zbog muzealiziranja živosti i neposrednosti sećanja, s njom povezanog moralnog imperativa, a rasprava o novim pedagoškim metodama ubrzo se čini zastarelom, ako nije neposredno kompatibilna sa apriorističkim (političkim) tumačenjem smisla ili se na nju odgovora samo ukazivanjem na korišćenje novih medija.

Utoliko više raduje što su Nemački savez muzeja na čelu sa svojim predsednikom, Martinom Rotom, 1998. godine zajedno sa Memorijalnim centrom Buhensvald, a u njegovim prostorijama, organizovali kolokvij, u čijem su okviru postavljena pitanja ne samo u odnosu na razlike, nego čak izričito u odnosu zajedništva rada muzeja i memorijalnih centara: i to kako na nivou postupka sa artefaktima i otkrivanja terena ili zgrada za spomeničku kulturu tako i na nivou prikupljanja, deponovanja, restauriranja i, naravno, izlaganja, kao i na muzejsku pedagogiku. Ne na poslednjem mestu, stojeći pred pitanjem da li je i ukoliko legitimno da se memorijalni centri profanišu svojim dejstvom (u doba medija), nastala je ideja da se pitanja buduće simbolizacije i reprezentacije nacionalsocijalističkih zločina protiv čoveka iscrpnije diskutuju u krugu međunarodnih eksperata. Već se pri tom naglašava da ubuduće više ne može da se isključi ni jedan oblik predstavljanja bez obzira do koje mere je prazan po svom sadržaju, trivijalan, senzacionalistički ili sentimentalistički: ne samo zbog toga što iskorišćavanju teme u masmedijima očigledno nije postavljena nikakva granica, nego i zbog toga što iskustvo pokazuje da teško da može da se isključi bilo koji oblik prenošenja u sadašnjost. Tako se u memorijalnim centrima pokazuje da ih jedan deo posetilaca nužno ne doživljava kao mesta za upozorenje ili tugu i kritičko obračunavanje sa prošlošću, nego više kao obične turističke znamenitosti, pa čak i kao diznilend horora – a neki i kao pozitivno sećanje na nacionalsocijalizam.

Pred pozadinom takvih iskustava i razmišljanja nastala je ideja da se organizuje istorijsko-informativni razgovor eksperata “Budućnost sećanja”. Na osnovu prvih planova trebalo je da se posveti pre svega pitanjima simbolizacije i predstavljanja nacionalsocijalističke prošlosti pred pozadinom gubljenja svedoka vremena i neumitnog napredovanja “istorizacije”, koja nastaje već i samim,

sve većim vremenskim razmakom i odvajanjem od primarnih istorijskih iskustava. U vezi s tim, međutim, nije samo trebalo da se diskutuje o prilagođenosti polazeći od ranije prenetih ili novonastalih oblika prikazivanja; štaviše, trebalo je da se radi o orijentaciji prema vrednostima, tumačenjima ili osmišljavanju, koji su eksplicitno ili implicitno povezani sa oblicima prikazivanja.

Sadržajni pravac kolokvija se izmenio iz dva razloga. Na prvom mestu sama je priprema pokazala da se pitanja predstavljanja teško mogu odvojiti od istorije oblikovanja – političke, društvene i kulturne – svesti. Na drugom mestu bilo je izvanredno teško naći partnere za razgovor iz sveta umetnosti, (mas) medija i tradicionalnih muzeja, koji bi bili spremni da svoje delovanje izlože na polju kritičke rasprave. Prva tačka dodiruje jedan heuristički problem. Ova knjiga o tome vodi računa utoliko što egzemplarno međunarodno upoređujući ih obuhvata istoriju i sadašnjost sećanja na nacionalsocijalizam i Drugi svetski rat na Zapadu i na Istoku. Na drugom mestu se indirektno ukazuje i na sadašnji razvoj proizvodnje sećanja: ona verovatno većim delom i nije stvar istorijske nauke ili nastave istorije, nego stvar medija, umetnosti i arhitekture. Upravo na tim područjima je tema nacionalsocijalizma i holokausta tek od osamdesetih godina, izazvano televizijskom serijom “Holokaust” i inicijativama za podizanje spomenika i – kao posledica toga – preko do tada nepoznato velikog broja javnih narudžbina, šire došla u dodir sa javnošću i sada se ne baš malim delom opire kritičkim autorefleksijama: mediji verovatno zbog toga što se kritička autorefleksija i uspeh na tržištu osporavaju u svojoj tendenciji; umetnost i arhitektura zbog toga što se kritička autorefleksija suprotstavlja fantazijama onipotencije u odnosu na kognitivne i emocionalne, često katarzične potencijale dejstava njihovog nastajanja, koje se tu često nalaze i koje se takvim svojim zamislama po pravilu suprotstavljaju volji za osmišljavanjem. Postoje svakako prominentni izuzeci od ovde naznačenih tendencija, ali nije trebalo da se diskutuje samo sa njihovim tvorcima, nego upravo sa mejnstrimom koji deluje u širinu.

Kao što je rečeno, u središtu ove knjige se nalazi rekonstrukcija istorije sećanja na nacionalsocijalizam i Drugi svetski rat u međunarodnoj, uporednoj perspektivi. Uprkos svim razlikama pojedinih priča, postaje jasno da uobičajeno suprotstavljanje tobože autentičnog, neposrednog sećanja i konstruisane, posredničke istorije, (odnosno njeno prenošenje u istorijsku svest) ne pogađa jezgro stvari. Ono što je navodno autentično se u mnogostrukom

pogledu pokazuje obeleženo političkim interesima, uticajima pogleda na svet i u kulturnom kontekstu. Ta konstatacija teško da će iznenaditi istoričara; njegov često zanemareni značaj leži u perforaciji tog kvaliteta autentičnosti, koja se obično pripisuje sećanju. Zbog toga je jedna od osnovnih težnji ove knjige da ponovo učini dostupnom iskaz autentičnosti čak i istorijski informisane kritike – koja mora da prouzrokuje neposredne posledice na koncepcije izložbi i prenošenje istorije. Time se eksplicitno dovodi u sumnju stav, na koji se često nailazi u praksi, da je sećanje moralno i objektivno viši oblik istorijske istine – on mora da se dovede u sumnju, jer sećanje iz ma kako dobronamernih razloga ne treba da postane neki novi oblik istorijskog uverenja (da ne kažemo: religije).

Pred rekonstrukciju priča o sećanju na nacionalsocijalizam i Drugi svetski rat u ovoj knjizi stavljena su druga sećanja na društvene zločine i rat dvadesetog veka: pre svega zbog toga da bi se tim putem predočilo ono što je istorijski novo i posebno u *negativnom* sećanju, što može da se definiše kao sećanje i diskusija o *učinjenim* zločinima, odnosno zločinima za koje se *snosi odgovornost*, a ne sa *pretrpljenim* zločinima. Pritom takođe postaje jasno da negativno sećanje uprkos sve vidljivijoj konvencionalizaciji sećanja na holokaust nije pravilo, nego i nadalje najčešće izuzetak: sporedni oblik društvenog stvaranja sećanja, koje je prožeto i uvek se nanovo prožima mnogostrukim otporima, a koji polazi od toga da sećanje deluje substancijalno humanizirajuće i demokratizirajuće samo u slučaju ako uključuje i sopstveno – bolno, sramno, obespekovavajuće – sećanje na istoriju nepravde i zločine za koje se nosi i sopstvena odgovornost ili suodgovornost.

Završni deo knjige sačinjavaju razmišljanja o reprezentaciji i simbolizaciji nacionalsocijalizma i Drugog svetskog rata na području istorijske nauke, memorijalnih centara, umetnosti, medija i u biografskom sećanju, s druge strane sondaže o daljem razvoju diskursa o sećanju i njegovim posledicama. Dok ono prvo, ne na poslednjem mestu, želi da inspiriše praksu, odnosno da dà prilog njenoj istorijskoj i metodičnoj samosvesti, ono potonje zapravo dopušta da se knjiga završi otvoreno: o budućnosti sećanja se može razmišljati, ali se ono ne može fiksirati.

Mnogima treba da se zahvalimo. Ideja na kojoj se zasniva konferencija održana septembra 2000. godine kao temelj ove knjige (“Budućnost sećanja. Kako će se ljudi u toku sledećih pedeset godina sećati nacionalsocijalističkih zločina protiv čovečnosti? Narativi – reprezentacija – osmišljavanje”) nastala je u razgovorima

sa dr Martinom Rotom i dr Gerhardom Vajbergom. Prve konceptivne predstave mogle su da se prodiskutuju u okviru jednog kolokvija u kulturno-naučnom institutu Naučnog centra Severne Rajne – Vestfalije u Esenu. Na njemu su, osim već navedene dvojice, učestvovali dr Kristijan Gojlen, prof. dr Agnes Heler, prof. dr Detlev Hofman, dr Wolfgang Kanštajner i prof. dr Jern Risen, predsednik instituta. Svima njima se srdačno zahvaljujemo na kritici koja nas je vodila dalje i davala nam mnogostrane podstreke. Posebno zahvaljujemo *Expo 2000 Hannover GmbH* (EKSP0, Društvo sa ograničenim jemstvom, koje je organizovalo svetsku izložbu u Hanoveru. – Prim. prev.), bez čije principijelne otvorenosti i velikodušne finansijske podrške konferencija ne bi mogla da se održi, niti ova knjiga da se sačini.

Ignac Bubis, tada predsednik Centralnog saveta Jevreja u Nemačkoj i član saveta Fondacije memorijalnih centara Buhenvald i Mitelbau-Dora, podržao je razgovor između *Expo 2000 Hannover GmbH* i Fondacije memorijalnih centara Buhenvald i Mitelbau-Dora. *Uspomeni na Ignaca Bubisa bila je posvećena konferencija i posvećena je ova knjiga.*

Konferencija je održana pod pokroviteljstvom saveznog predsednika Savezne Republike Nemačke, dr h. c. Johanesa Raua. Otvorena je pozdravnim rečima predsednika Nemačkog Bundestaga (Saveznog parlamenta – Prim. prev.) Wolfganga Tirzea, predsednika vlade slobodne države Tiringije dr Bernharda Fogela, i predsednika Centralnog saveta Jevreja u Nemačkoj Paula Špigela. Svima njima se zahvaljujemo na tome kako su cenili naše nameru i na njihovom trajnom angažmanu za kritičko razjašnjavanje sa nacionalsocijalističkom prošlošću. Autorima ove knjige se zahvaljujemo što su svoje priloge obradili za štampu i za pristanak da kompleksnije radove, koje su priložili, radi lakše orijentacije sažmemo na šifre pojedinačnih, nacionalnih slojeva sećanja, odnosno oblika reprezentovanja. Anet Švarcer nije samo veoma angažovano brinula za pripremu i sprovođenje konferencije, nego i sa njoj svojstvenom mešavinom kompetentnosti, ljubaznosti i insistiranja, takođe ima i bitan udeo pri ostvarenju ove knjige.

Folkhard Knige, Norbert Fraj

Predgovor vanrednom izdanju

Ovo vanredno izdanje originala, koji je objavljen 2002. godine, proširen je jednim tekstom. Andrej Ivanji prikazuje situaciju u bivšoj Jugoslaviji posle krvavih obračuna, kao i etničkih čišćenja i kosovskog rata devedesetih godina 20. veka. Njegov prilog se, od ostalih zastupljenih u ovoj knjizi, razlikuje po tome što je napisan iz perspektive savremenika, koji je neupitan prinuđen da bude učesnik konflikata, trudi se, doduše, da sačuva distancu i trezvenost, ali ne može i neće da sakrije koliko ga je pogodio taj recidiv etničko-nacionalističko i etničko-religiozno zasnovane smrtonosne mržnje, za koju se mislilo da je prevaziđena. O samokritičkoj raspravi o počinjenim zločinima ili zločinima za koje se snosi odgovornost u tom tekstu reč je samo utoliko što nas Ivanji konfrontira sa odbijanjem svih strana da se suoče sa njima. Istinito sećanje se čini kao nacionalno prljanje sebe – prekor koji se posle 1945. godine često čuo takođe i u Nemačkoj. Ovaj tekst je unet zbog toga što događaji u bivšoj Jugoslaviji i nadalje uzbuđuju svakog ko misli humano i evropski, a takođe i zato što predstavlja naročito plastičnu konfrontaciju sa društvenim stanjem i političkom kulturom *pre* sećanja. Na taj način jednako baca svetlost na neophodnost samokritičkog sećanja, kao i na uzroke da se ono spreči. Konfrontirati se i s jednim i s drugim na primeru iz sadašnjosti može na poseban način da pomogne da – takoreći protiv svih svakonedeljnih propovedi – nanovo postanemo svesni prave vrednosti takvih sećanja.

Srdačno se zahvaljujemo Saveznoj centrali za političko obrazovanje, a naročito gospodinu Faulenbahu i gospođi Pufogel, što je omogućeno ovo vanredno izdanje.

Maj, 2005.

Folkhard Knige, Norbert Fraj

Predgovor srpskom izdanju

Kao priređivači posebno se radujemo što se *Podsećanje na zločine. Rasprava o holokaustu i ubistvu naroda* sada objavljuje u Srbiji. Svesni toga da su Nemci u toku Drugog svetskog rata, u okupiranoj Jugoslaviji, počinili najteže zločine. U današnjoj Srbiji o tome svedoče memorijalni centri, kao što su onaj u Kragujevcu u spomen na 21. oktobar i na Starom sajmištu u Beogradu. Zločini koji su počinjeni na tim i drugim mestima za nas nisu apstraktni. Preko iskustava i sećanja srpskih zatvorenika koncentracionog logora Buhenvald, bukvalno su se pojavili u našem vidokrugu.

Među te bivše zatvorenike spada i književnik, prevodilac i bivši diplomata *Ivan Ivanji*, koji danas živi u Beogradu. Njegov uzbudljivi tekst stoji na početku knjige, koji je zajedno sa svojim sinom Andrejem preveo na srpski jezik. Smatramo posebnim darom što Ivana Ivanjija, bivšeg zatvorenika koncentracionog logora Buhenvald, možemo da nazovemo svojim prijateljem i zajedno s njim objavimo srpsko izdanje *Podsećanja na zločine*, pred pozadinom nemačke istorije. Njemu se najsrdačnije zahvaljujemo za dugogodišnje prijateljstvo, kao i za sve vreme i trud koje je uložio u ovaj projekat.

Ukoliko se namera ove knjige sažme u jednu rečenicu, reč je o tome da se na neprijateljstvo prema čovečnosti i (državno) organizovanom zločinu, kao i zločinu protiv čovečanstva, može podsećati, te da se ono može osavremenjivati na način da užas i nasilje ne mogu dobiti završnu reč. Pred pozadinom iskustva nacionalsocijalističkog sloma civilizacije kao i Drugog svetskog rata, pokrenut je proces raspravljanja o političkom nasilju, iskustvima sa rasizmom i diktaturama, koji se širi i preko Evrope, a nudi način da se žrtvama oda priznanje, da se priznaju krivice i da se time omoguće pomirenje i poverenje – radi njih samih, ali i kao postavljanje elementarnih pretpostavki o društvenom civilitetu i demokratskoj kulturi. Tema ove knjige opisuje takve oblike sećanja nastale u pojedinim zemljama, načine na koje su takve teškoće nailazile ili i dalje nailaze, kao i kakav doprinos one mogu da pruže humanijoj budućnosti.

Želimo posebno da se zahvalimo i "Književnoj mreži TRADUKI", koja je preuzela troškove prevođenja i autorskih prava, kao i na pomoći Geteovog instituta u Beogradu.

Folkhard Knige, Norbert Fraj